

Civil olydnad i en demokratisk rättsstat

För tre år sedan författade jag en uppsats om civil olydnad (Peczenik 1987:2 och sammandrag 1988:2). Den efterföljande debatten har tyvärr blivit för känslomässig. Kan man hävda kategoriskt, att vi inte får "bojkotta demokratiskt fattade beslut, så länge som Sverige fortsätter att vara en demokrati" (Malmberg 1989)? Kan man göra gällande att "vi har . . . motsatsen till en rättsstat, en orättsstat. I detta läge är det mycket svårt att hävda annat än att lagarna förlotrat sin legitimitet" (Gergils 1990)?

Båda sidor har fel. Sverige är en demokratisk rättsstat. *I princip* har vi skyldighet att följa lagar. Ändå har vi *i vissa situationer* rätt till civil olydnad.

Enighet om etiska värden

För att förstå problemet måste man tänka på etikens karaktär. Det finns en stor enighet inom den västerländska kulturkretsen om att vissa fakta är kännetecken på det etiskt goda. Dessa kännetecken motsvarar olika värden, såsom liv, frihet, egendom, miljö, vänskap, arbete, sanning, mod m m. Kalle är en *i princip* god människa eftersom han inte brukar skada andra; han brukar hjälpa andra; han är arbetsvillig; han brukar tala sanning, hålla sin löften, visa mod; o s v. Det tas för givet att sådana värden är relevanta i följande mening: Visserligen får de kritiserats men de får inte ignoreras i en etisk debatt.

Eftersom lika skall behandlas lika kan sådana värden uttalas generellt: man använder begrepp vilka betecknar *alla* föremål av en viss klass, inte namn på individuella personer eller ting (Hare 1981, 107 ff).

Etisk avvägning

En individ kan på en och samma gång godkänna olika sinsemellan konkurrerande värden. En läkare t ex anser att patienter måste få hjälp, och att man bör vara sanningsenlig mot dem. Men läkarens benägenhet att tala sanning kan i vissa fall skada patienten. Då måste läkaren välja mellan sanning och effektiv hjälp.

De generella etiska värdena har m o en *prima-facie* karaktär. Slutgiltiga etiska skyldigheter uppkommer först genom *avvägning* mellan olika värden.

Så snart man påstår att ett visst värde i den aktuella situationen väger tyngre än ett annat utsätter man sig för frågan "varför?". Svaret kan stödja sig på ytterligare värden.

Varje konkret fall kräver en avvägning som beaktar en unik kombination av relevanta värden (Peczenik et al 1990, avsnitt 3.5.3 och Peczenik 1989, 76 ff).

Rättsregler och etiken

Etikens kärna består sålunda av värden. Rättens kärna består däremot av *regler*. Etiska avvägningar spelar emellertid en stor roll inom juridiken, särskilt såvitt gäller lagtolkning. "Lagtolkning" i "svåra" fall är inte någon tolkning i strikt mening, som endast fastställer en lagbestämmelses innebörd i enlighet med lagens ordalydelse. Den innebär något mer, nämligen att lagen anpassas till den kritiska etiken.

Skyldighet att följa lagen

Det finns en etisk *prima-facie* skyldighet att följa lagen och beakta höga domstolars avgöranden, lagens motiv och andra etablerade "rättskällor" (Peczenik et al 1990,

avsnitt 4.2.4 och Peczenik 1989, 242 ff).

Denna etiska skyldighet har en provisorisk, *prima-facie* karaktär. Antag t ex att en nazistisk förordning förpliktar polisen att döda judar. Eftersom polisen har en etisk *prima-facie* skyldighet att följa lagen har den också en etisk *prima-facie* skyldighet att döda judar. Men samtidigt har man en uppenbar etisk *prima-facie* skyldighet att *inte* döda. Den väger mycket tyngre än den nazistiska *prima-facie* skyldigheten att döda. Givetvis har man ingen *slutgiltig* etisk skyldighet att döda judar.

Slutgiltiga rättsliga skyldigheter och rättigheter uppkommer först efter att rättsreglerna underkastas en tolkning som innebär en *avvägning* mellan rättsreglerna och de etiska relevanta värdena (Peczenik et al 1990, avsnitt 4.3.2 och Peczenik 1989, 250 ff).

Rätten som koordinator och övervakare

En etisk *prima-facie* skyldighet att följa lagen kan motiveras på följande sätt (Peczenik et al 1990, avsnitt 4.2.5 och Peczenik 1989, 243 ff).

Den rent etiska argumentationen är relativt osäker. Rätten är å andra sidan "fastare". Lagstiftaren väger olika värden mot varandra och skapar således vissa mer eller mindre exakta regler, som ut-säger vad man skall, får, respektive inte får göra. Dessutom finns det en etablerad juridisk argumentationsmetod som är till stor hjälp vid reglernas tolkning. Därmed minskar utrymmet för *avvägningar*. I rättstillämpning behövs *avvägningar* endast för att avgöra om en rättsregel bör tillämpas på svåra fall, inte för att avgöra rutinfall.

Ett etiskt förkastligt *kaos* skulle uppstå, om det i ett samhälle inte längre existerade någon rättsordning. En rättsordning är *prima-facie* bättre än kaos. Därför utgör rättsliga *prima-facie* rättigheter och skyldigheter även etiska *prima-facie* rättigheter och skyldigheter.

Rätten förhindrar kaos tack vare två omständigheter. För det första medför en rättslig reglering att olika människors handlingar *samordnas*. Rätten organiserar och koordinerar. För det andra medför rättsreglerna att *oetiska individer* inte får kränka andras intressen. Hade människorna varit oändligt kunniga och oändligt etiska skulle inga rättsregler behövas.

Rätten är följaktligen etiskt relevant. Den slutgiltiga etiska bedömningen måste ta hänsyn till rättsreglerna. Hur skulle man kunna etablera en slutgiltig etisk skyldighet då man ignorerar en etiskt relevant hänsyn?

Rättsstaten

Ännu starkare skäl talar för att man bör lyda lagen i en *rättsstat*.

Rättsstatsideologin inspirerades av anton- och nittonhundralets stora kodifikationer, särskilt i Preussen samt av *Kants* och *Humboldts* filosofiska läror. Den utvecklades av nittonhundralets tyska jurister och analyserades av bl a *Max Weber* (1947 *passim*).

Rättsstaten förutsätter ett rättssystem vars egenskaper kan sammanfattas enligt följande. Normala rättsregler är exakta och generella. Rätten har lösgjort sig från andra samhälleliga normsystem såsom religionen, den konventionella moralen och ideologierna. De viktigaste rättsreglerna offentliggörs och tillämpas på ett öppet

sätt. Juristerna spelar framträdande roll i rättstillämpning. Det finns särskilda juridiska begrepp och argumentationsmetoder. Rättskipning och myndighetsutövning sker inom rättens ram; beslut "subsumeras" under generella rättsregler. Statskicket bygger på en viss maktindelning; fri åsiktsbildning; informationsfrihet; respekt för grundläggande rättigheter och rättssäkerhet (Peczenik et al 1990, avsnitt 2.1).

Rättsstatens huvudvärde: rättssäkerhet

Tack vare rättsreglernas precision, generalitet, autonomi, öppenhet m m uppvisar rättsstaten hög grad av formell rättssäkerhet, d v s rättsliga beslut är *förutsebara*. Beslutens förutsebarhet ger ett *skydd gentemot godtycklig maktutövning*. Den gör det också möjligt för medborgaren att *handla planmässigt*.

Formell rättssäkerhet är emellertid inte tillräcklig. *Materiell* rättssäkerhet i en viss mening innebär att rättsliga beslut baseras på en förnuftig avvägning mellan hänsynen till den på lagen baserade förutsebarheten och andra etiska hänsyn (Peczenik 1988, 31 ff; Peczenik et al 1990, avsnitt 2.12 och Peczenik 1989, 31 ff). I många sammanhang är det materiella rättssäkerhetsbegreppet överlägset det formella. Tyska judar under Hitlers välde kunde lätt förutse att de skulle komma att förföljas, men det vore absurt att kalla en sådan förutsebarhet för rättssäkerhet.

Fri- och rättigheter i en rättsstat

I synnerhet uppvisar rättsstaten respekt för fundamentala etiska rättigheter. Att

en stats rättsordning innehåller institutionella garantier för fri- och rättigheter är en nödvändig betingelse för att denna stat är en rättsstat. Samtidigt kan sådana garantier inte existera om staten inte är någon rättsstat (Peczenik 1989, 166; idén formulerades ursprungligen av Robert Alexy).

Det finns olika etablerade listor på rättigheterna. Låt mig nämna yttrandefriheten, tryckfriheten, rörelsefriheten, mötesfriheten, demonstrationsfriheten, föreningsfriheten och religionsfriheten; skyddet för den kroppsliga integriteten, privat- och familjelivet, äganderätten och brevhemligheten; skyddet mot förnedrande behandling, påtvingat arbete och diskriminering; rätten till domstolsprövning av frihetsberövande, rätten till opartisk och offentlig rättegång; och likhet inför lagen (jfr t ex 2 kap Regeringsformen och Europakonventionen om mänskliga rättigheter).

Demokratibegreppet

Ännu starkare skäl stöder den etiska *prima-facie* skyldigheten att följa en *demokratisk* rättsordning (Peczenik 1987, 31 ff; Peczenik 1988, 51 ff; Peczenik et al 1990, avsnitt 2.11 och Peczenik 1989, 35 ff).

Demokrati är detsamma som *folkstyre*. Följande kännetecken på ett demokratiskt statsskick kompletterar denna övergripande idé:

- majoritetsstyre, politisk intresserepresentation och medborgarnas deltagande i politiken och rättskipningen;
- fri åsiktsbildning, informationsfrihet, öppenhet och grundläggande rättigheter;

- rättssäkerhet, maktindelning, kontroll över politiska beslut och de politiska befattningshavarnas ansvar.

Majoritetsstyre

Majoritetsstyre innebär bl a att de politiska befattningshavarna tillsätts efter fria val, varvid medborgarna har allmän och lika rösträtt (jfr t ex 1 kap 1 § 2 st regeringsformen). Demokrati är emellertid inte någon majoritetsdiktatur. Hänsynen till olika fri- och rättigheter är den viktigaste begränsningen av majoritetsstyret.

Slutsatser om *prima-facie* skyldighet att följa lagen i en demokratisk rättsstat

Sammanfattningsvis kan följande konstateras. Vid i övrigt oförändrade förhållanden väger den etiska *prima-facie* skyldigheten att följa lagen desto tyngre ju mer följande värden förverkligas av rättssystemet:

- Värden som kännetecknar såväl demokrati som rättsstat
- Maktindelning;
- fri åsiktsbildning;
- informationsfrihet och öppenhet;
- respekt för fri- och rättigheter;
- materiell rättssäkerhet.

Värden som kännetecknar rättsstat

- Rättsreglernas precision;
- rättsreglernas generalitet;
- rättens autonomi;
- rättens öppenhet;
- juristernas framträdande roll;
- den juridiska metodens höga kvalitet och
- subsumtionsteknikens stora betydelse.

Värden som kännetecknar demokrati

- Majoritetsstyre;
- politisk intresserepresentation;
- medborgarnas deltagande i politiken och rättsskipningen;
- kontroll över politiska beslut och
- de politiska befattningshavarnas ansvar.

Myntet har en baksida. Vid i övrigt oförändrade förhållanden väger den etiska *prima-facie* skyldigheten att följa lagen desto *mindre* ju mindre dessa värden förverkligas.

Motståndsrätt mot förtryck

Men inte ens i världens bästa rättsstat har medborgarna en ovillkorlig och slutgiltig etisk skyldighet att följa alla lagar. Lagar skapas av människor och dessa kan göra fel. Inget rättssystem är immunt mot kritik. I vissa fall är kritisk argumentation inte tillräcklig och man får övergå till *olydnad*. Denna kan graderas enligt följande.

Tyst olydnad. Den tysta olydnaden är genomförbar och etiskt godtagbar främst då lagstiftningen alltför djupt tränger in i individens familjeliv, förmögenhetsförhållanden och *privata sfär* över huvudet.

Demonstrativ "civil" olydnad. I vissa fall kan man överväga kollektiva och demonstrativa olydnadshandlingar utan inslag av våld. Tvistefrågan gäller därvid ofta inte enbart individens privata sfär utan även *samhällets politik* angående t ex miljö, ekonomi, skatter, krigföring m m. Värnpliktiga kan således massdesertera från ett orättfärdigt krig. Skattskyldiga kan skicka tillbaka deklaraionsblanketter. Väljare kan bojkotta ett mindre demokratiskt val o s v.

Väpnad revolution. Väpnad revolution medför alltid en viss grad av kaos. Visserligen är en normal rättsordning bättre än kaos. Men om den ifrågasätts ordningen är extremt förkastlig, såsom Hitlers eller Pol Pots "rätt", förlorar den sitt etiska rättfärdigande. I denna situation kan man finna skäl för att ta till vapen.

Medan revolution vänder sig mot hela rättsordningen, riktar sig civil olydnad mot ett konkret beslut eller vissa rättsregler. Vi får således vägra lyda vissa svenska lagar och beslut, fastän rättsordningen i sin helhet är bra. Hade rättsordningen varit i sin helhet ond, skulle vi endast kunna bedriva ett gerillakrig.

Villkor för motståndsrätt

Olydnad, t o m i dess lindrigaste former, är en allvarlig sak. Man måste därför noggrant överväga villkor för dess etiska godtagbarhet. Två villkor har en generell karaktär, (1) en klar övervikt av etiska skäl mot laglydnad över etiska skäl för att lyda lagen och (2) argumentationens utsiktslöshet.

Klar övervikt av etiska skäl mot laglydnad

Skyldigheten att följa lagen är blott provisorisk, *prima-facie*. Den kan vika för starka etiska motskäl. Å andra sidan är olydnad motiverad endast om laglydnadens konsekvenser är *klart* värre än de negativa följder som olydnadshandlingar alltid har.

Vilka är de etiska skälen för olydnad? Christian Gergils har gett vissa bra exempel: Lagen kan strida mot grundlagen eller grundläggande rättigheter. Lagen kan äventyra liv, frihet och egendom.

Det politiskt problematiska är hur stor individens privata sfär bör vara. Skall ett fosters liv skyddas?

Egendom skall skyddas om den förvärvats rättvist. Men vad innebär detta? All lagstiftning begränsar frihet för att skydda andras frihet och övriga relevanta värden. Men vilka är dessa? Vem vet t ex om vår genomreglerade bostadssektor är bättre än en fri marknad hade varit?

Dessutom måste det mildaste effektiva motståndsmidlet väljas. Bostadslösa ungdomar kan t ex tillåtas besätta tomma lägenheter men inte kasta bensinbomber.

Argumentationens utsiktslöshet

Olydnad är berättigad endast om en verbal kritik är utsiktslös på grund av bestämda omständigheter.

Censur och andra rättsliga *förbud*. Det var t ex meningslöst att försöka kritisera Pol Pots lagar. För det skulle man skjutas. Det väpnade motståndet var det enda möjliga.

Åsiktsmonopol i massmedia. Antag t ex att en speciell lag stiftas för att möjliggöra vapenleverans till en viss diktaturstat medan pressen effektivt undertrycker sanningen om mottagarlandet. I detta läge kan man t ex överväga spektakulära åtgärder för att förhindra leveransen o s v.

Adressatens oförmåga att beakta argumentationen. Olydnad är berättigad om kritikens adressat saknar förmågan att vid sitt beslutsfattande över huvud taget seriöst beakta den framförda argumentationen. Som ett exempel kan man ange ett djupt religiöst samhälle där en liberal uppfattas som en hedning vars argument för religionsfrihet inte bör tas på allvar.

Efter att ha tagit del av Gergils synpunkter måste jag tillägga följande.

Kritikföremålets komplexitet. Den moderna välfärdsstatens överdrivna dimensioner och komplexitet gör byråkratin immun mot en samhällelig kontroll. Vem vet t ex om den senaste reformen av fastighetstaxering medför mer nytta än skada? Kanske ett par ekonomer och skatteexperter. Inte vanligt folk, och förmodligen inte heller de politiker som kom överens om förändringen. Den sakliga argumentationen måste lämna plats för kompromisser mellan mer eller mindre motiverade föreställningar om olika gruppintressen. Föreställningarna skapas ofta av experter, vilka inte heller har hela den erforderliga kunskapen. I detta läge kan en utomståendes värdefulla synpunkter lätt förbli ohörda. Om han då råkar ha starka skäl för sina ståndpunkter kan en spektakulär handling, t ex civil olydnad, fungera som en väckarklocka.

Slutsatsen

Till följd av *prima facie* skyldighet att följa lagen har den som vägrar lyda *argumentationsbördan*. Han måste kunna rättfärdiga sin hållning, bl a genom att argumentera för slutsatsen att den verbala kritiken är utsiktslös.

Ingen klar gräns för olydnadens berättigande kan emellertid bestämmas. Argumentationen för att olydnad är etiskt godtagbar kan aldrig vara helt säker. Den in-

nebär en mycket svår avvägning, som kräver insikt och framför allt saklighet. Känslomässiga utbrott måste undvikas. Det svenska rättssystemet är varken helt gott eller helt ont, utan lagom. Civil olydnad har sin plats vid systemets mörka utkanter, inte i dess centrum. Men den har sin plats, ty lagen är inte perfekt.

Citerad litteratur

- Gergils, Christian. 1990. Får man göra vad man vill? *Svensk Tidskrift* 2/1990.
- Hare, R M 1981. *Moral Thinking*, Oxford: University Press.
- Malmberg, Fredrik. 1989. Lika barn ... *GP* 891124.
- Peczenik, Aleksander. 1987. Demokrati och rättstillämpning. I: Bohman, G och Peczenik, A *Återupprätta rättsstaten*. Stockholm: Moderaterna.
- 1987:2. Motståndsrätt mot förtryck. I: G Bohman och andra, *Vad kan medborgaren göra?* s 109–29. Stockholm: Timbro.
- 1988. *Rätten och förnuftet*. 2 uppl. Stockholm: Norstedts.
- 1988:2. Motstånd mot lagarna. *Svensk linje* nr 2, 1988; s 30–1.
- 1989. *On Law and Reason*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer.
- et al: Peczenik, A, Arnio, A och Bergholtz, G 1990. *Juridisk argumentation*, Stockholm: Norstedts (utkommer i april-maj).
- Weber, Max. 1947. *Grundriss der Sozialökonomik. Wirtschaft und Gesellschaft. II Halbband*. Tübingen; Mohr.